

1 листопада 1991 р.¹⁶, потрібно докласти максимум зусиль, щоб народи й національні групи, що проживають на Україні, мали все необхідне для свого національно-культурного й духовного відродження. А це, передусім, культурно-освітні заклади, включаючи театри, музеї, художні колективи, газетно-видавнича діяльність тощо.

Для повнішого врахування специфічних інтересів національних та етнічних груп, що живуть компактно, доцільно створити національні райони та сільські селищні Ради (як це було в ряді районів України до війни), а для окремих національностей — можливо, й національні округи. Це дасть можливість більш цілеспрямовано здійснювати адміністративно-господарське самоуправління й задовольняти культурно-етнічні запити згаданих груп (відкривати школи, де викладання ведеться рідною мовою, тощо).

Поряд з цим важливо подбати й про тих 7 млн. українців, що мешкають за межами України, зокрема в Російській Федерації, Казахстані, Молдові, Узбекистані та ін. При цьому варто згадати, що в 1923 р. в РРФСР та інших республіках працювали 866 шкіл з українською мовою навчання й два технікуми¹⁷. Але з часом їх не стало. І через те з часів Сталіна й донині наші земляки, які живуть за межами України, не мають змогу вивчати рідну мову, опановувати духовні надбання української нації.

Одержано 23.04.91.

Автор этого сообщения сделал попытку рассмотреть некоторые вопросы национальной политики. Особое внимание он уделяет демографической ситуации на Украине и языковым проблемам.

¹⁶ Декларація прав національностей України. Прийнята Верховною Радою України 1 листопада 1991 року // *Голос України*. — 1991. — 2 листол.

¹⁷ Національні відносини на Україні. — С. 38.

А. Л. Зінченко (с. Лука-Мелешківська Вінницької обл.).

Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки?

На основі нових архівних документів висвітлюються проблеми взаємовідносин держави і церкви на Україні в 20-ті роки, показано дволичний характер політики офіційних властей з питань релігії.

Тривалий час вважалося, що законодавчі засади відносин Радянської держави й церкви визначалися відомим декретом Ради Народних Комісарів РСФРР від 2 лютого (23 січня) 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Стосовно України цей акт було скопійовано у декреті її Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду від 22 січня 1919 р.¹ В офіційній історіографії й довідкових виданнях, навчальній літературі десятиріччями твердилося, що найголовнішою метою декрету було забезпечення для громадян свободи совісті поряд зі свободою атеїстичної пропаганди. «Кожний громадянин може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Всякі позбавлення прав, що зв'язані з сповіданням будь-якої віри або з несповіданням ніякої, скасовуються»², — читаємо в статті 3-й обох згаданих дек-

¹ Законодавство про релігійні культ. — К., 1973. — С. 67—68, 71—72.

² Там же. — С. 71.

ретів. «У межах республіки забороняється видавати будь-які місцеві закони або постанови, які б утискували або обмежували свободу совісті, або встановлювали будь-які переваги та привілеї на підставі віросповідної належності громадян» (ст. 2) ³.

Однак вивчення конкретних актів державних установ 20-х років, не кажучи вже про пізніші часи, вимагає істотного перегляду значення цих декретів у конфесійній політиці більшовицької влади. Треба мати на увазі, що вона була вкрай ідеологізованою, а тому й нетерпимою до інших поглядів на світ. Нетерпимість впливала і з універсалістських претензій ленінської ідеології. Звідси — прагнення до уніфікації, підпорядкування й оперування віруючими замість цивілізованого співіснування з ними. По-третє, спрощені до краю «класові» підходи в поясненні суспільних явищ погано узгоджувалися з такою складною світоглядною системою, як християнство, за яким стояли столітні традиції народної культури.

Впадає у вічі, що нова влада всупереч самовизначенню своєї суті як робітничо-селянської, а відтак — відкритої до трудящих мас, проводила церковну політику через численні таємні й цілком таємні директиви й розпорядження, які розроблялися за дверима кабінетів ДПУ й НКВС. Безпосередньо до пересічного громадянина доводилися лише, так би мовити, «благопристойні» вияви цієї політики. Насправді ж, на народні маси спрямовувався шквал атеїстичної пропаганди та антицерковної практики. Простежимо це на прикладах, які стосуються цієї політики на рівні республіканської й місцевої влади.

Особливою «опікою» була оточена Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Нагадаємо, що на Подільському і Полтавському єпархіальних соборах у квітні й травні 1917 р. національно свідомою частиною духовенства висловила бажання мати незалежну українську православну церкву ⁴. У 1920 р. з'являються окремі парафії цієї конфесії. Цей рух активно розгортається по всій Україні, особливо ж на Київщині, Поділлі, Полтавщині. Проте позиції єпископату старої російської церкви на Україні були досить міцними. Зокрема, кам'янецький єпископ Пимен вів затяту боротьбу з національними рухами в церкві. Цими обставинами скористалося ДПУ, створивши спеціальну таємну групу, яка повела роботу, спрямовану на розкол серед духівництва. «Починаючи з кінця 1922 р., коли автокефалія вела посилену боротьбу з екзархістами ^{*}, таємною групою використовувався антагонізм обох течій з метою натравлення однієї на іншу аж до влаштування церковних скандалів і мордобою, що, без сумніву, відштовхувало масу віруючих, — читаємо в одному з таємних звітів Подільського губернського відділу ДПУ. — Потім шляхом організації групи «Жива церква» ^{**} була проведена робота по розколу церкви, що цілком вдалося досягти. Частина парафіяльних священиків приваблена у той чи інший спосіб до лав групи ЖЦ, на чолі якої поставлено енергійного священика» ⁵. На якийсь з розкиданих ДПУ гачків попався й згаданий затятий екзархіст Пимен. Він визнав Всеукраїнське вище церковне управління «Живої церкви». Але вінницький єпископ Амвросій і прокурівський—

³ Там же.

⁴ Воронин О. Коротка історія Української православної церкви.— Саунт Баунд Брук, 1989.— С. 18.

^{*} Екзархісти — прихильники Російської православної церкви: тихонівці, старослов'янські громади), які організаційно підпорядковувалися патріаршому наміснику на Україні (екзарху).

^{**} «Жива церква» — одна з течій «обновленського руху» в Російській православній церкві. Обновленський рух виник у травні 1922 р. Ця церква підкреслювала свою лояльність до нової влади, на противагу тихонівському духівництву, яке на початку 20-х років стояло в опозиції до церковної політики більшовиків.

⁵ Парт. арх. Вінницької області, ф. 1, оп. 1, 1922 р., спр. 55, арк. 18 зв. (далі — ПАВО).

Валеріан відкрито повели агітацію проти «Живої церкви», заявляючи, що Пімен «підкуплений київським відділом ДПУ»⁶.

В таємних звітах знаходимо й дані, які показують механізм втручання влади в церковні структури. Так, за директивами подільського губернського відділу ДПУ, цю роботу розгорнули на початку 1923 р. «З цією метою відшукали парафіяльного священика, який мав особисті рахунки з главою місцевої єпархії. Після тривалої обробки його вдалося штовхнути на активну роботу й на боротьбу з реакційним духівництвом (ймовірно, йдеться про екзархальне духівництво. — А. З.). Після втягнення його в роботу і видачі грошей на витрати останній був завербований нами і робота стала просуватися». Але оглядач ДПУ скаржився на те, що це просування було дуже повільним «у зв'язку з неспівчуттям до обновленського руху»⁷. ДПУ всіма способами вкорінювало вивідувачів у середовище духівництва. У «Живій церкві», створеній і контрольованій цим органом, їх було особливо багато. «Не зайво відзначити, що утримання «сексотів» у ЖЦ і організація розколу коштують колосальних сум грошей, беручи до уваги місткість повіських кишень», — зазначається в одному з таємних документів цього відомства⁸.

Наприкінці 1922 р. автокефальному руху на Поділлі було завдано відчутного удару: були заарештовані й вислані до Архангельської губернії український єпископ Оксіок і світський діяч автокефалії професор Гаєвський. Але демократизм автокефальної церкви і проведення обрядової служби українською мовою привертало до неї нових прихильників. ДПУ вирішило діяти звичними для нього методами в церковній політиці: внесенням розколу між конфесіями. «Останнім часом серед автокефалістів з'явилася тенденція до утворення ініціативної групи по організації групи «Церква жива» — на зразок групи ЖЦ. Оскільки це є початком розколу серед автокефалістів, таємною групою підтримується через вивідувача автокефаліста організація групи»⁹. Тобто, випробувавши механізм створення «Живої церкви» у надрах тихонівського напрямку православ'я, влада застосувала його для внесення розколу в УАПЦ за допомогою сформованого в ній «Братства церкви живої» («Церкви живої»).

Влада намагалася тримати за фасадом «Декрету про відокремлення»... таємниці своїх маніпуляцій. У вересні 1923 р. всім губкомам КП(б)У й редакторам газет розіслали зауваження секретаріату ЦК, в якому зазначалося, що «останнім часом у нашій партійній округовій і губернській пресі помітний необережний підхід до питань «Живої церкви». Кругом і всюди виступають відкрито на захист «Живої церкви». Йшлося також про «використання боротьби в церкві» для її дискредитації¹⁰. ЦК звернув увагу «на неправомірність» такої лінії.

22 червня 1923 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив «Тези з антирелігійної пропаганди». У них зазначалося, що розвиток революції і безперервна кампанія проти релігії сприяли «величезним зрушенням у свідомості народних мас та величезним перемогам на антирелігійному фронті». Проте, з іншого боку, «закриття церков, зняття дзвонів, податки на церкву і церковні землі, не передбачені законодавством, і цілий ряд грубих адміністративних заходів впливу викликали ексцеси, спрямовані проти Радянської влади»¹¹. Хоча ці «заходи» начебто й піддавалися осуду, але вони й надалі мали місце у практиці взаємин держави з церквою й духівництвом. «Фронтowa» термінологія в цьому контексті є зовсім не випадковою. «Розкол церкви і угруповання всередині

⁶ Там же.

⁷ Там же, арк. 19.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, 1923 р., спр. 28, арк. 87.

¹¹ Там же, арк. 65.

неї необхідно використовувати для боротьби проти всякої релігії», — говорилося в «Тезах». Діючі церковні течії в них розглядалися як політичні угруповання. «Наше ставлення до цих угруповань не може бути однаковим, — ішлося далі в «Тезах». — Оскільки «Жива церква» й «Братство церкви живої» «вносять в свою боротьбу елемент політичної підтримки Радянської влади, то ці групи є найбільш прийнятними і тому слід віддати перевагу посиленню цих груп за рахунок старої російської і петлюрівсько-автокефальної церков»¹². Зазначимо, що у донесеннях ЧК — ДПУ духівництво незмінно розглядалося як контрреволюційний елемент.

Разом з тим ДПУ через адмінвідділи виконкомів усіх рівнів незмінно втручалося в усі церковні справи. Наприклад, Могилівський окружний адмінвідділ для забезпечення на з'їздах духівництва й мирян синодальної церкви * «твердої синодальної лінії» встановив цітку систему контролю. Для проведення конфесійних зібрань у районах конкретно визначалися «перевірені» священники, під проводом яких вони й проводилися. Для проведення з'їздів призначили один день — 14 квітня. Перед з'їздом, який проводився, скажімо, у квітні 1925 р., було проведено нараду всіх благочинників під головуванням подільського архієпископа Лоллія, який ревно пильнував насамперед інтереси влади. Остання за це щедро платила йому.

За інструкцією НКВС, на місцях мали «не ставити перешкод в роботі громад БОПУПАЦ («Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви»), утворене владою з надр УАПЦ. Це мотивувалося тим, що «це релігійне угруповання задовольняє національні вимоги віруючих і стоїть близько до обновленських течій у православної церкви»¹⁴. Центр пропонував підтримувати БОПУПАЦ там, де вже був значним вплив УАПЦ, «оскільки це два ворожі табори, який один одного завзято поборюють». Загальна політика щодо Української автокефальної православної церкви розроблялася на Всеукраїнському з'їзді секретарів ліквідкомів ** у 1924 р.¹⁵ Сутність спрямування дій офіційних установ розкриває таємна інструкція Подільського губернського адміністративного відділу від 29 серпня 1924 р. В ній ішлося про необхідність підтримки внутріцерковної боротьби і наголошувалося, що це є одним із завдань ліквідкомів. «Найкраща антирелігійна пропаганда, — наголошувалося в інструкції, — це боротьба, яку ведуть окремі релігійні громади між собою. У Сиваківцях були два різних церковних угруповання, які користувалися одним й тим же церковним храмом. Боротьба доходила до бійки. Влада мусить навести лад і тому ліквідувала одну з релігійних громад, яка не підкорилася розпорядженням влади. Тепер боротьба вщухла. Треба цей огонь спочатку роздмухати. Тут ідуть назустріч самі парафіяни, які допоможуть організувати нову релігійну громаду, яка знову буде домагатися чергового богослужіння в цій же самій церкві... Хай боротьба ведеться далі, бо це найкращий спосіб антирелігійної пропаганди»¹⁶. Чи ж можна після такого документа, а головне — після знайомства з практикою ставлення влади до церкви та віруючих твердити про виконання декрету від 23 січня 1918 р.?

Порівняємо два документи, що вийшли з надр республіканського НКВС влітку 1925 р. В одному з них начальникам адміністративних

¹² Там же, арк. 67.

¹³ Держ. арх. Вінницької обл., ф. Р—197, оп. 3, 1924 р., спр. 3, арк. 168—169 (далі — ДАВО).

¹⁴ Там же, оп. 8, 1924 р., спр. 6, арк. 69.

¹⁵ Там же, арк. 76.

* Синодальна церква — основна течія обновленства. Підтримувалася державними органами, які сприяли зростанню кількості числа громад і храмів цієї конфесії.

** Ліквідком (Ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави) — орган, який мав регулювати відносини держави і церкви.

¹⁶ Там же, арк. 142.

відділів суворо нагадується про те, щоб не чинилися перешкоди до реєстрації громад, які виникли внаслідок розколу тихонівської церкви, інспірованого ДПУ. Пропонувалося безперешкодно «реєструвати їхні єпархіальні й благочинницькі управління, давати їм дозволи на штампи й печатки та дозволяти з'їзди з узгодженням в кожному окремому випадку»¹⁷. Зовсім іншою є тональність обіжника НКВС, виданого місяцем пізніше. Цього разу документ стосувався «неугодних» конфесій: «У своїх попередніх відношеннях НКВС не раз звертав увагу адмінвідділів на необхідність більш обережно ставитися до розв'язання питань про допущення з'їздів релігійних громад старослов'янської та автокефальної (липківської *) орієнтацій і кожного разу, коли виникають ці питання, обов'язково погоджувати їх з НКВС»¹⁸. Отже, реальні факти не дають підстав констатувати, що «відокремлення церкви від держави» відбулося. Держава тримала в руках усі найважливіші важелі церковного життя: давала дозвіл на реєстрацію громад, статутів, на проведення з'їздів, регламентувала пересування священників і єпископів, ділила конфесії на «лояльні» та «нелояльні» і, керуючись цим, визначала умови їхнього функціонування, і зрештою, саму їхню долю.

Ставлення до різних конфесій досить виразно видно з таємних інструкцій НКВС про порядок передачі молитовних будинків у спільне або почергове користування релігійних громад. Зокрема, таємною інструкцією від 20 лютого 1926 р. передбачалося, щоб релігійні громади синодальної, соборно-єпископської (на Могилівщині — керованої єпископом Погорілкою течії БОПУПАЦ) та Діяльно-христової церкви (ДХЦ) «не слід обмежувати в їх правах на цілковите користування цими будинками», а іншим, хто претендує на користування цими будинками, будь-якій з перелічених 50-ти течій, насамперед «старослов'янській або липківській, треба відмовляти...». Там, де молитовний будинок був у користуванні старослов'янської або липківської течій, але на нього претендували і нечисленні групи синодальної, соборно-єпископської або ДХЦ, інструкція рекомендувала передавати його в тимчасове спільне або почергове користування обох громад «з тим, аби надалі на підставах певних формальних мотивів (порушення умови) молитовний будинок передати в цілковите користування синодальної соборно-єпископської або ДХЦ громади». Якщо ж на храм претендувала синодальна чи липківська громада, рекомендувалося передати його у спільне користування¹⁹. Та й у цьому разі докладалися зусилля для того, щоб ці громади посварити й зштовхнути.

Ці настанови реалізовувалися на практиці. Так, у м. Джурині Могилів-Подільського округу при Різдва Богородиці церкві було дві громади: одна УАПЦ, яка існувала з 1923 р., і синодальна, що відкололася від неї (ймовірно, цей розкол був інспірований) влітку 1927 р. Між ними виникали гострі конфлікти, доходило до бійок. Під час однієї з них (навесні 1928 р.) громада УАПЦ захопила ключі і не пустила до храму синодалів. Окружний адмінвідділ ухвалив ліквідувати громаду УАПЦ «за порушення умови статуту та за створення неспокою». Умова на користування молитовним будинком була розірвана за погодженням з відповідними органами. Але синодальна громада, яка лишилася при церкві, виявилася нестійкою. Протягом року в ній змінилося 14 священників. Крім того, адмінвідділ особливо турбувало, що ця громада «має тихонівський нахил». Брутальне втручання державних органів мало для віруючих українок негативні наслідки. «Зараз, незважаючи

¹⁷ Там же, ф. Р—687, оп. 4, 1925 р., спр. 10, арк. 8. Документ датований 27 червня 1925 р.

* Іноді для позначення автокефальних громад вживалася назва «липківські» від імені митрополита УАПЦ Василя Липківського (1921—1927 рр.).

¹⁸ Там же, арк. 6. Документ датований 23 липня 1925 р.

¹⁹ Там же, арк. 30.

²⁰ Там же, 1927 р., спр. 41, арк. 71.

на те, що Різдно-Богородицька церква віддана в цілковите користування синодальної релігійної течії,— зазначалося в таємному донесенні в НКВС від 5 липня 1928 р.,— остання не має священика, а тому й церква протягом місяця зачинена й нею ніхто не користується». Громада ж УАПЦ тут виявилася стійкою. Священик при цій церкві служив більше трьох років. Віруючі цієї громади наполягали на поверненні храму. Наміри ж властей проглядаються ще з одного фрагмента. «В Джурині ще є Покровська церква, де існує релігійна громада УАПЦ. На думку окрадмінвідділу,— зазначалося у тому ж документі,— ліквідована релігійна громада УАПЦ може приєднатися до Покровської церкви»²⁰. У Наркоматі внутрішніх справ республіки з цього приводу ухвалили таке рішення: «НКВС пропонує залишити цю церкву в цілковитому користуванні синодальної релігійної громади. Коли ж виявиться дійсно, що ця громада старослов'янського напрямку, то за порушення нею статуту розірвати з нею угоду і церкву передати автокефальній релігійній громаді»²¹. Останнє передбачалося зовсім не через більші «симпатії» до УАПЦ. Йшлося про створення умов для продовження конфлікту між громадами.

Влада ставила перепони і в будівництві храмів. Так, у таємній інструкції Подільського губвиконкому від 30 червня 1921 р. окружним адмінвідділам заборонялося реєструвати нову релігійну громаду, якщо в її розпорядженні не було спеціального молитовного будинку²². Зрозуміло, що на «лояльні» конфесії це положення не поширювалося. «Не слід давати дозволів на побудову недокінчених молитовних будинків, так само як і на спорудження нових, — зазначалося у тій же інструкції.— А також не належить дозволяти збирання для таких цілей будь-яких спеціальних зборів, щоб попередити можливі щодо цього заходи (клопотання) віруючих. Не слід дозволяти релігійним громадам заготовляти будівельні матеріали і (необхідно.— А. З.) стежити за їхньою роботою по збиранню й витрачання коштів, зобов'язуючи їх робити грошові й матеріальні звіти». Про яке «відокремлення» церкви від держави може йти мова за таких умов? Разом з тим релігійні громади мали ремонтувати (причому терміново) старі молитовні будинки. «На випадок, коли релігійна громада не почне в зазначений строк поправки, молитовний будинок слід закрити», — повчала інструкція. На практиці вимога вчасного ремонту останніх якраз і використовувалася як формальний привід для розриву угоди з громадою про надання їй храму, а відтак і для закриття самої громади. Варто пригадати величезну кількість зруйнованих і занедбаних храмів, щоб збагнути справжню суть такої «турботи» про ремонт молитовних будинків.

Отже, як бачимо, справжня кухня політики влади щодо церкви формувалася в закритих стінах ДПУ, адмінвідділів НКВС, їх підрозділів на місцях. Усі ці органи становили визначальний механізм монопартиїної диктатури. Наведені факти свідчать про те, що влада не мала головним завданням нести своїм громадянам мир і спокій. Силоміць нав'язуючи їм свою податкову систему й класову ідеологію, вона і в конфесійній політиці діяла вдаючись до підступів, підкупів і насильства. Оскільки ця політика була аморальною, її справжній механізм ретельно приховувався. І це слід мати на увазі досліднику церковної політики тоталітарного режиму. Лише під час вивчення різноманітних «таємних» і «цілком таємних» об'їзників, листів, директив, постанов таємних нарад тощо можна побачити реальну картину такої політики. В тоталітарній системі зростало значення негласних усних розпоряджень, що тяжіли до великодержавних, шовіністичних, одверто антидемократичних уявлень, про які не випадало говорити

²¹ Там же, ф. Р—197, оп. 8, 1924 р., спр. 6, арк. 95.

²² Там же.

вголос, або які маскувалися під пропагандистські штампи. Система дедалі більше зациклювалася на таємності в управлінні. Відбувалася неухильна ескалація тоталітаризму.

Сказане підтверджується, зокрема, змістом «цілком таємного» обіжника НКВС від 31 травня 1926 р. за № 16, надісланого завідуючим окрадмінвідділами республіки. «З матеріалу, що надходить з місць, помітно, що окружні підвідділи культів недостатньо ретельно виконують директиву НКВС про необхідність при погодженні з органами ДПУ тих чи інших справ по відокремленню церкви від держави притримуватися суворої конспіративності,— докоряє низовим ланкам адміністративний відділ республіканського комісаріату. — Завідуючі підвідділами культів відвідують помешкання таємного відділу ДПУ і ведуть в кімнаті відділу переговори в той час, коли, скажімо, в коридорі біля дверей цієї ж кімнати знаходяться представники релігійних громад або службовці культу, балакають по службових справах з представниками ДПУ по телефону, зовсім недипломатично залишають представників релігійних об'єднань в помешканні підвідділів культів і, взявши їхні заяви, ідуть погоджувати зачеплені в них питання до ДПУ тощо»²³. Видно, що до середини 20-х років представники каральної влади ще не навчилися достатньо щільно причиняти двері перед керуваними ними «масами». «Таке недодержання конспіративності роботи спричиняється до того, що цей зв'язок з ДПУ стає відомим представникам релігійних об'єднань, що в свою чергу спричиняється до затемнення політики по відокремленню церкви від держави»²⁴,— констатувалося в обіжнику. У доповідній записці наркома внутрішніх справ УСРР Балицького, адресованій ЦК КП(б)У (1927 р.), визнається наявність багатьох недоліків і неприпустимих ляпсусів, наприклад, відверте вороже ставлення до представників тихонівської течії й водночас сприятливе ставлення до лояльних релігійних угруповань²⁵. Як бачимо, робилося все для того, щоб підтримувати міф про цивілізоване «відокремлення» церкви від держави. Але ці спроби виглядали дуже незграбно.

Такого роду «невтручання» бачимо й у ставленні до благодійних товариств. Наприклад, у лютому 1923 р. автокефальна громада у м. Вінниці при Вознесенській церкві подала до реєстрації свій статут, в якому був записаний пункт про її добродійну діяльність. У цьому їй категорично відмовили, цей пункт належало «викинути цілком». Мотивувалося це тим, що «в Радянській республіці неприпустимі приватні добродійні організації з доглядом інвалідів, хворих і т. п., цим відають відповідні радянські установи»²⁶. Отже, коли йдеться нині про відродження милосердя й добродійної діяльності, треба знати, принаймні, коли, ким і як вона руйнувалася. У зв'язку з цим наведемо таємний циркулярний лист НКВС України від 10 листопада 1923 р. У ньому органи влади засвідчують неспроможність організувати на належному рівні опіку над знедоленими та водночас прагнення повністю підпорядкувати його собі з політичних міркувань. «Принципово питання надання соціальної допомоги усім верствам населення є справою радянських організацій, і лише через важкі економічні умови органи Радянської влади не можуть брати на себе забезпечення всіх категорій тих, що того потребують». На підставі положення ВУЦВКУ у багатьох містах утворилися філантропічні товариства, які мали завдання надавати допомогу в харчуванні. «Але практика двох років показала,— говорилося у циркулярному листі,— що довкола цих товариств почали групуватися націоналістичні й клерикальні елементи, які хотіли через подання допомоги впливати на широкі маси населення,

²³ Там же, ф. Р—687, оп. 4, 1925 р., спр. 10, арк. 49.

²⁴ Там же.

²⁵ ПАВО, ф. 31, оп. 1, 1928 р., спр. 381, арк. 23.

²⁶ ДАВО, ф. Р—196, оп. 1, 1923 р., спр. 863, арк. 21, 22.

тим самим наживаючи політичний капітал». Для «регулювання» приватних добродійних товариств ЦК МЕКОСО* затвердив типовий статут товариств допомоги, який жорстко регламентував їхню діяльність»²⁷. «Практично ж,— зазначалося далі в цьому документі,— перед органами НКСЗ й НКВС стояли такі завдання: 1) Усі існуючі до цього часу товариства допомоги мають бути розпущені». Якщо ж якесь з них продовжувало своє існування, воно мало функціонувати винятково на підставі типового статуту. Наголошувалося на необхідності якнайсуворішого контролю за їх діяльністю²⁸. Катастрофічні наслідки цієї таємної директиви цілком очевидні: в ім'я недопущення стороннього впливу на громадян державні органи забороняють подання допомоги у країні, на території якої прокотилася громадянська війна, було багато знедолених, бездомних та калік.

Характерно, що ті ж методи застосовувалися й щодо єврейських громад. З доповідної записки окружного ДПУ до Могилівського окрпарткому від 8 вересня 1928 р. це яскраво видно. Зокрема, у ній зазначалося: «Єврейське духівництво у більшості своїй ще користується тим впливом і правами, що мало їх до Жовтневої революції, і дивиться на єврейську релігійну громаду так, що вона повинна керувати всім життям єврейського населення і не обмежуватися рамками задоволення релігійних потреб». Цілком певно, що у двадцятому столітті надмірні претензії духівництва до регулювання різних сторін життя громад виглядали явним анахронізмом. Але грубе втручання держави у життя різних конфесій виглядає не меншим анахронізмом. «Наша робота серед єврейського духівництва головним чином полягає в тому, щоб відривати керівництво релігійними громадами від непманського елемента та передавати його до рук єврейської бідноти та ремісників, виявляючи існування нелегальних філантропічних організацій, ліквідувати їх і обслуговувати потреби допомогти єврейській бідноті через організацію «Допомоги»* та ін.»²⁹. Тобто в ім'я монополії ідеології й влади треба було ліквідувати вже існуючу систему допомоги, щоб створити невідомо коли «свою», але натомість класово витриману «допомогу»!

Далі в тій же доповідній записці є знайомий мотив розпалювання міжконфесійних чвар. Йшлося про необхідність загострення боротьби між прихильниками таких течій в іудаїзмі, як хасидизм та миснагдизм, про необхідність виділення для цієї деструктивної місії додаткової суми грошей. Причому щодо останньої в записці говорилося таке: «Прохаємо бюро округового парткомітету вжити відповідних заходів, щоб було внесено в кошторис окрінспектури наросвіти по політосвіті на антирелігійну роботу вищезгадані 3000 крб.»³⁰. Нами виявлено й відповідний кошторис для Могилівської округи «на антирелігійну роботу на 1928 — 29 рр.»³¹, який передбачав такі витрати: «Оплата інформаторів і зв'язки з ними по тихонівщині, синодалах, УПЦ, УАПЦ та єврейському духівництву (на рік, крб.) — 1200; на підтримку синодального єпархіального управління та проведення пленумів — 1200; на підтримку інформаторів та зв'язки з ними по сектантству — 600. Разом — 3000».

10 вересня 1928 р. начальник Могилівського окрвідділу ДПУ знову звернувся до секретаря окрпарткому з таємною особистою до-

²⁷ Там же, ф. Р—197, оп. 9, 1923 р., спр. 7, арк. 37.

²⁸ Там же, арк. 38.

* МЕКОСО — російське скорочення назви Міжвідомчої комісії у справах спілок («Межведомственная комиссия по делам союзов»). Реєструвала статuti товариств та релігійних громад. Використовувала своє право затверджувати ці статuti для тиску на них.

²⁹ ПАВО, ф. 31, оп. 1, 1928 р., спр. 369, арк. 27—27 зв.

* «Допомога» — добродійна єврейська організація.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, арк. 28.

повідною запискою про додаткове виділення 200 крб. з метою «пожвавлення» антирелігійної роботи»³². Постановою бюро Могилівського окрпарткому від 11 вересня ці гроші по «закритій частині» були виділені і негайно видані³³.

Органи ДПУ мали дедалі зростаючу потребу тримати під контролем усі аспекти життя релігійних громад, що, звичайно, вимагало значних витрат. «Ті кошти, що ми їх одержуємо за цю роботу, дуже мізерні...— читаємо ще в одній доповідній записці з органів ДПУ до секретаря Могилівського окрпарткому від 16 липня 1929 р.— Відсутність коштів гальмує роботу по виявленню антинародної діяльності духівництва, а також керуванню окремими течіями в їх боротьби проти інших течій. Ми вважаємо за необхідне асигнувати спеціальні кошти на роботу серед духівництва в кількості 4000 крб. на рік, які нам потрібні для такого: «1. На підтримку єпископів, які нам висвітлюють загальне становище, та проведення з'їздів — 1000 крб. 2. Для роботи з окремими течіями: а) синодальною — 750; б) УАПЦ — 750; в) УПЦ — 750 крб. 3. На агентуру по сектантству — 750 крб.»³⁴.

Як, бачимо, державні та партійні органи, крім усього, ще й розподіляли «тридцять срібняків». Чи ж є підстави за цих обставин серйозно говорити про терплячу й глибоку науково-атеїстичну роботу? Практика засвідчує протилежне. З одного боку, як зазначалося у звіті Могилівського ДПУ за 1929 р., «антирелігійна кампанія по більшості сіл з боку організаційного пройшла задовільно». З іншого, там же знаходимо важливе зізнання про те, що роз'яснювальна робота проводиться недостатньо, що є випадки початку роботи, спрямованої «на адміністративне відбирання церков, без достатньої підготовки віруючого селянства»³⁵. Владає в око цинічний зміст цього документа.

Найімовірніше, йдеться приблизно про такі методи, які описані у документах Вінницького окрпарткому за 1930 р. У с. Кантелина уповноважений закрити церкву, вдавшись до нахабного обману. Він ходив по селу з двома списками: один — за відкриття церкви, інший — за закриття. Селяни підписувалися за «відкриття», але їм підсовувався листок, де йшлося про «закриття» Або використовувався й такий варіант, коли, наприклад, жителі того чи іншого села підписувалися на аркуші за збереження дзвонів, а потім до цього списку приклеювався заголовок про зняття їх. Очевидці подій тих років розповідають про випадки, коли збирався сільський актив (голова сільради, секретар парторганізації, секретар комсомольського осередку, голова комнезаму) і ставив підписи за всіх місцевих селян про їх згоду закрити чи навіть зруйнувати церкви. У такий спосіб, наприклад, була вирішена доля напрочуд гарної й величної церкви у с. Пикові Вінницької округи.

У Рахнах, Криштопівці, й Велішівці тієї ж округи церкви були змушені закрити самі релігійні громади, які не мали змоги заплатити податків. Та під час заворушень навесні 1930 р. селяни зажадали відкрити церкви, що у деяких випадках й було виконано. Властям було висунуто вимогу присилати до них священиків. Уповноважений Вінницького окрпарткому у березні 1930 р. самовдоволено рапортував, що цю вимогу, звичайно, не виконано. Разом з тим він повідомив таке: «За постановою загальних зборів були зняті дзвони в селах Бондурі, Янушівка (такого роду постанови, як вже зазначалося, мають досить сумнівний вигляд.— А. З.); в селах Жадани і Пархомівка дзвони зняли незаконно, без постанови... що мало негативний вплив на настрої. Дзвони привезли до райвиконкому, вони тепер лежать на дворі... Селяни говорять: «Казали, що треба на індустріалізацію, а тепер свині об

³² Там же, арк. 32.

³³ Там же, арк. 33.

³⁴ Там же, 1929 р., спр. 483, арк. 113.

³⁵ Там же, арк. 58.

них чешуться». Рудметалторг на вимогу райвиконкому вивезти дзвони не відгукнувся»³⁶.

Останній епізод свідчить про негативне ставлення державних чиновників до церковного майна. Загалом це є темою окремого ретельного дослідження. Хоч останнім часом з'явилося досить багато гостро-викривальних публікацій, які дають уявлення про суть даної проблеми. Насамперед йдеться про документи, пов'язані з вилученням церковних цінностей для організації допомоги голодуючим. Фактично ця кампанія на початку 20-х років була використана для боротьби з церквою.

Таємними циркулярами НКВС від 19 березня та 24 березня 1924 р. визначався напрям дій адміністративних органів щодо коштів, які залишалися в церковних касах після вилучення молитовних будинків у громад. Зокрема, наголошувалося, що в жодному разі не слід лишати в користуванні громади наявні гроші, щоб вона не змогла скористатися ними для свого відродження чи взагалі з метою будь-якої релігійної діяльності. Втім, тут обіжник посилається на декрет від 22 січня 1919 р., вважаючи, що «зазначену касову наявність... як народну власність треба передавати на користь держави, зараховуючи її до місцевого бюджету для задоволення культурно-освітніх потреб даного залюдненого пункту»³⁷. Нагадаємо, що в статтях 13 і 14 згаданого декрету вказується, що «ніякі церковні та релігійні громади не мають права володіти власністю» та що «все майно існуючих на Україні церковних і релігійних громад оголошується народним добром». Положення цього декрету протягом довгих десятиріч давали змогу державним органам розпоряджатися долею громад, позбавляючи їх права на користування молитовними будинками. Релігійні громади та їх центральні організації, з'їзди громад і обрані ними виконавчі органи не мали права володіти культовим майном, укладати будь-які майнові договори і угоди³⁸. Разом з тим державні органи залишали за собою право на привласнення церковного майна.

Це виразно видно з таємного обіжника НКВС від 14 червня 1926 р. про порядок реалізації культового майна з ліквідованих молитовних будинків. У документі зазначається, що керівництво НКВС «проти реалізації облачення та інших речей культового майна на приватному ринковій принципівих заперечень не має», проте застерігає, що «переводити цю реалізацію треба обережно», не через державні, кооперативні та інші громадські крамниці, а винятково — через приватні. «Разом з тим НКВС та Комісія обліку і реалізації держфондів вважають цілком доцільним проводити передачу облачення та інших речей культу для потреб театрів, клубів та інших культурно-освітніх організацій, а також допускати продаж цих речей в розшитому або розібраному вигляді для усякого роду виробів, як ось: шапок, пантофель тощо». «Продаж дзвонів віруючим,— читаємо далі в цьому ж обіжнику,— для потреб культу слід допускати лише як крайній випадок, бо всі речі культу є власністю держави, що лише тимчасово передаються в користування релігійних громад, а здійснювати продаж самим собі, звичайно, не зручно». Як бачимо, підкреслений фрагмент, що є по суті перефразуванням статей 14, 15 декрету від 22 січня 1919 р., цілком природно вписується в цей блюзнірський обіжник. «Такі ж речі культури, як, приміром, ікони, іконостаси та ін., що їх не передано в користування віруючим..., коли вони не являють собою жодної вартості й через це їх не можна реалізувати загальним порядком, треба знищувати»³⁹,— повчав цей циркуляр. А ось і приклад застосування настанов цього обіжника у Вінниці після ліквідації церкви при колишній місцевій гімназії. Постановою Вінницького окружного адмінвідді-

³⁶ Там же, ф. 29, оп. 1, 1929, спр. 575, арк. 103.

³⁷ ДАВО, ф. Р—687, оп. 4, 1925 р., спр. 10, арк. 58.

³⁸ Законодавство про релігійні культу.— С. 83.

³⁹ ДАВО, ф. Р—687, оп. 4, 1925 р., спр. 10, арк. 76, 76 зв.

лу певна частка майна цієї церкви передавалася в одну з місцевих трудових шкіл, в окружний фінвідділ, інша — релігійним громадам. Збереглися документи й перелік церковних речей, які мали бути знищеними. Серед них іконостас дубовий, запрестольний образ, образ («Моління при чаші»), хоругва, євангеліє⁴⁰. Кожному зрозуміло, що цей сумний ряд втрат у національній духовності та культурі нескінченний.

Отже, було б недостатнім сказати, що реального відокремлення церкви від держави не відбулося. Вже в початкових декретах тодішньої влади закладалася руйнівна тенденція пізніших таємних обіжників та інструкцій, які мали на меті політичне підпорядкування їй церкви, громад та віруючих. Ведучи аморальну політику щодо церкви, можна було посіяти лише руйнування народної традиції, культури, добродійності, а отже, й суспільної та особистої моралі.

Одержано 05.03.91

На основе новых архивных документов освещаются проблемы взаимоотношений государства и церкви на Украине в 20-е годы, показано двуличный характер политики официальных властей в вопросах религии.

⁴⁰ Там же, ф. Р—196, оп. 1, 1926 р., спр. 1389, арк. 327; ф. Р—197, оп. 5, 1922 р., спр. 10, арк. 2.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя — 12 крб., на квартал — 6 крб.
